

CZĘŚĆ DRUGA

MATERIAŁY SPOZA SESJI W KORONOWIE

ŚWIĘTY CHRYSYAN — *PRIMUS EPISCOPUS PRUSCIAE* I JEGO MISYJNE BISKUPSTWO. KILKA UWAG O PERSPEKTYWACH I POTRZEBIE DAJSZYCH BADAŃ

Wypowiedź niniejszą pozwolę sobie zacząć od krótkiego wyjaśnienia¹. Otóż nie będą to rozważania, które stawiałyby sobie za cel rozpatrywanie — nie mówiąc już o rozwiązaniu jakiegokolwiek zagadnienia związanego z nader bogatą, ale też mocno skomplikowaną problematyką dotyczącą osoby i misyjnego dzieła Chrystiana, cystersa, zarazem pierwszego biskupa Prus, stanowiącą skądinąd od dawna przedmiot zainteresowania badaczy w tym zwłaszcza historyków, co znalazło odbicie w narosłej wokół niej obfitej literaturze naukowej, wydatnie wzbogaconej w ostatnich latach gruntownymi pracami autorstwa Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej². Precyzując zatem cha-

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Referat wygłoszony 4 grudnia 1998 r. na II sympozjum z cyklu „Grudziądz Miastem Chrystiana — w 900 rocznicę powstania Zakonu Cystersów”.

² K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno-archiwalne*, Toruń 1991 s. 19–35; T a ż, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus i pasterz ziemi chełmińskiej w latach 1222–1245*, w: *Diecezja toruńska wczoraj i dziś (750-lecie diecezji chełmińskiej)*, „Przegląd Regionalny” Toruń 1993 z. 7 s. 12–19; T a ż, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, w: *Dzieje, kultura artystyczna i umysłowa polskich cystersów od średniowiecza do końca XVIII wieku*, red. J. Strzelczyk, NP t. 83:1994 s. 35–61; T a ż, *Biskup Chrystian — postać i dzieło*, w: *Grudziądz miastem Chrystiana (Materiały posesyjne)*, Grudziądz, lipiec 1998 s. 17–51. W pracy tej, podobnie jak w publikacjach autorki cytowanych wyżej zestawiona obszerna literatura dotycząca osoby i misyjnego dzieła biskupa Chrystiana w Prusach.

rakter przedstawionych tutaj uwag, określe je raczej jako próbę spojrzenia na stan dotychczasowych dokonań w zakresie wiedzy o biskupie Chrystianie i jego misyjnej działalności w Prusach z perspektywy dalszych postulatów badawczych zakładających konieczność wypełnienia w miarę możliwości pewnych istotnych, obecnych w niej jeszcze luk, szczególnie dotkliwych gdy chodzi o materialne świadectwa dokumentujące m.in. funkcjonowanie tworzonych na terenie misyjnym kościelnych struktur, w tym związane z ich potrzebami budownictwo i zaplecze gospodarcze, czy również warunki, w jakich mogły one zaistnieć. Kolejna dziedzina, gdzie zasadność kontynuacji badań wydaje się oczywista, to źródła pisane — przede wszystkim te, które służyłyby lepszemu oświetleniu układu i natury stosunków pomiędzy cysterskiej proveniencji i związanym z klasztorem w Łeknie kierownikiem misji pruskiej a władzami zakonu w Cîteaux, interesujących ze względu na losy niektórych przedsięwzięć Chrystiana, o czym będzie jeszcze mowa w dalszym ciągu tych refleksji. Poszerzenia bazy źródłowej wymagałaby zresztą w równej mierze także i poprzednio wymieniona sfera poszukiwań.

Przystępując teraz do bardziej szczegółowej prezentacji problematyki, która winna być uwzględniona w programie ewentualnych przyszłych badań, warto może dla większej jasności obrazu zacząć od krótkiego przypomnienia *calendarium* poświadczonych źródłowo faktów wpisujących się w misyjną aktywność biskupa na obszarze Prus, gdzie przed rokiem 1206 poprzedzili go skądinąd w takiej działalności dwaj inni rekrutujący się z tegoż Łekna cystersi w osobach ówczesnego tamtejszego opata Godfryda–Boguchwała oraz jego konfratra imieniem Filip³. Oto najważniejsze składające się na przebieg późniejszych wydarzeń daty z *curriculum vitae* Chrystiana:

³ Wiadomo o tym z bulli papieża Innocentego III z 26 X 1206 r. Zob. *Preussisches Urkundenbuch* (dalej cyt. PrUB). t. 1, 1 hrsg. von Philippi, Wolky, Königsberg 1882 nr 4 s. 2–4. Zgodnie z przekazem kroniki autorstwa cystersa Alberyka z Trois Fontaines, właściwe prace misyjne na terenie Prus, którymi kierował Godfryd miały się rozpocząć w r. 1207; Por. *Scriptores rerum prussicarum* (dalej cyt. SRPr), t. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, s. 241. Także T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.*, Warszawa 1955 s. 97–99; K. Zielińska–Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 24–25.

1209 r.	włączenie się do pracy misyjnej w Prusach po śmierci w roku 1208 Godfryda, prowadzonej dalej wraz ze wspomnianym Filipem ⁴ ;
1212 r., 10. VIII	wydanie przez papieża Innocentego III bulli interwencyjnej i skierowanie jej do kapituły generalnej w Cîteaux z zapewnieniem o posiadanym przez Chrystiana i Filipa zezwoleniu na głoszenie słowa Bożego wśród pogan ⁵ ;
1213 r.	objęcie kierownictwa misji pruskiej ⁶ ;
1215/1216 r.	obecność na IV Soborze Laterańskim w Rzymie i otrzymanie z rąk papieża Innocentego III połączonej z sakrą nominacji na misyjnego biskupa Prus ⁷ ;
1222 r., 5.VIII	nadanie biskupowi pruskiemu tzw. dokumentem łowickim znanym też jako łączycki Ziemi Chełmińskiej przez księcia Konrada Mazowieckiego, gdzie wśród grodów wymienionych na pierwszym miejscu figuruje <i>quondam castrum Grudenz</i> ⁸ ;
1223 r., kwiecień	potwierdzenie powyższego nadania przez papieża Honoriusza III ⁹ ;

⁴ Wiadomość ta odnajduje się w *Chronicon Montis Sereni*. Por. SRPr t.1 s. 241; Chrystiana i Filipa wymienia z imienia jako misjonarzy w Prusach również bulla papieża Innocentego III z 4 września 1210 r., Zob. PrUB t. 1, 1 nr 5 s. 4. Także T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 99–100 oraz K. Zielińska–Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 22 i przyp. 48.

⁵ Por. PrUB t. 1, 1 nr 6, 10 VIII 1212 s. 5. Także T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 100 oraz K. Zielińska–Melkowska, *Biskup Chrystian*, przyp. 59 na s. 25.

⁶ Por. J.–M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab Anno 1116 ad Annum 1786*, t. 1: *Ab Anno 1116 ad Annum 1220*, Louvain 1933 s. 414, 1213/52; Także T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 100–101; K. Zielińska–Melkowska, *Biskup Chrystian*, przyp. 58 na s. 25.

⁷ Zob. PrUB t. 1, 1 nry 9 i 10, obydwa z 18 II [1216 r.] s. 7; Por. T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 104–105, gdzie wyliczone są również liczne uprawnienia przyznane Chrystianowi bullami papieża Honoriusza III z lat 1217 (16 IV), 1218 (5 V), 1219 (12 V) i 1225 (3 I). Także K. Zielińska–Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 26–27 oraz przyp. 69, 71, 72.

⁸ Zob. PrUB 1, 1 nr 41 s. 27–31.

⁹ Por. *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J.K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919 nr 221; Także PrUB t.1, 1 nr 44, 18 IV 1223 r. s. 33.

1234 r.	uwięzienie biskupa przez Sambijczyków w czasie wyprawy misyjnej prowadzonej na ich ziemi ¹⁰ ;
1236 r.	zagarnięcie będącego siedzibą biskupią Zantyra przez margrabię miśnieńskiego Henryka i zniszczenie tamtejszej katedry ¹¹ ;
1238 r.	odzyskanie wolności przez biskupa Chrystiana ¹² ;
1243 r.	decyzja papieża Innocentego IV o podziale ordynariatu Prus na cztery diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską i sambijską z poleceniem objęcia przez Chrystiana pierwszej z nich ¹³ , która to oferta została odrzucona ¹⁴ ;
1243 r., 2 połowa	przeniesienie się biskupa do klasztoru cysterskiego w Łądzie nad Wartą, gdzie może mu powierzono godność opata ¹⁵ ;
1245 r., 4. XII	śmierć Chrystiana, która zaskoczyła go w Marburgu w drodze powrotnej z soboru w Lyonie ¹⁶ .

W przytoczonym zestawie dat dadzą się wyodrębnić dwa wyraźnie rysujące się okresy z cezurą, jaką wyznaczają pojawienie się na Ziemi

¹⁰ Por. PrUB 1, 1 nry 133 z 23 III 1240 r. s. 100 i 135, 28 IV 1240 s. 102. Zob. również K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 34 oraz przyp. 103 i 104; T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 115.

¹¹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 31, 34, 38.

¹² *Tamże*, s. 34 i przyp. 104.

¹³ Bulle papieża Innocentego IV wystawione w dniach 29 VII i 30 tegoż miesiąca 1243 r. PrUB t. 1, 1 nry 142 i 144 s. 197–108, 109–110. Zob. też związane z zawartymi w nich decyzjami wystąpienie w obronie Chrystiana skierowane do papieża przez opatów klasztorów cysterskich w Altenbergu, Heisterbach, Hardenhausen, Marienstadt, Dargun, Zinna, Łądzie, Łeknie, Obrze i Paradyżu, wyd. w PrUB jw., nr 153 z września lub października 1243 r., s. 116–117. Nadto K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 36 i 37 oraz przyp. 112, 113 i 114. Nadto s. 35 i 36, przyp. 107 i 109, gdzie jest mowa o wstępnych decyzjach papieża Grzegorza IX z 1236 r. dotyczących podziału Prus na trzy diecezje.

¹⁴ Por. K. Zielińska-Melkowska, jw., przyp. 113.

¹⁵ Zob. *Tamże*, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, s. 45.

¹⁶ Por. *Tamże*, *Biskup Chrystian*, s. 38–39 oraz przyp. 123, 124, 126, 127.

Chełmińskiej Krzyżaków¹⁷ i uwięzienie w roku 1234 biskupa przez Sambijczyków¹⁸ — fakty oznaczające początek poważnych komplikacji, w które obfitowała owa druga faza działalności Chrystiana kontynuowanej przezeń po powrocie w roku 1238 z niewoli. Chodzi jednocześnie o sytuację zdającą się stanowić istotny punkt odniesienia w planowaniu wszelkich ewentualnych dalszych badań stawiających sobie za cel zmniejszenie liczby różnych „białych plam” w dotychczasowym stanie wiedzy o misyjnym dziele pruskiego biskupa. Toteż wolno stąd wyrazić pogląd, iż z punktu widzenia owego pierwszego z dwu głównych sugerowanych wyżej kierunków poszukiwań, a więc tego, który winien koncentrować się na materialnych świadectwach badanego zjawiska, za najbardziej obiecujący, zarazem szczególnie pod tym właśnie względem „ciemny” trzeba uznać okres do 1234 r. z możliwością częściowego wszelako jego przedłużenia także do lat po 1238 r., co dotyczyłoby skądinąd zwłaszcza Grudziądza. Jak chodzi z kolei o dalszą eksplorację źródeł pisanych, wymagają jej obydwie fazy aktywności Chrystiana we wszystkich znanych nam przejawach.

Przechodząc teraz do sugestii odnośnie do najbardziej istotnych, pilnych i konkretnych potrzeb badawczych, należy do nich zaliczyć elementy następujące: 1. Siedzibę (lub siedziby) biskupa misyjnego z uwzględnieniem lokalizacji, otoczenia, w jakim ona powstała, ewentualnych materialnych śladów jej istnienia w postaci relikwów zabudowy obejmującej kościół katedralny, część rezydencjalną i inne pozostałości związane z użytkowaniem takich obiektów; 2. Placówki wspomagające Chrystiana w jego misyjnych zadaniach, jak na przykład klasztory zasiedlone przez mnichów cysterskich biorących udział w chrystianizacji pruskich pogan, a więc kwestia odnotowanych przez źródła historyczne starań biskupa o zakładanie nowych opactw na obszarach podlegających jego jurysdykcji; 3. Zaplecze gospodarcze i finansowe instytucji obsługujących misję i związanej z nimi infrastruktury.

¹⁷ Por. T. Manteuffel, *Papiestwo*, s. 106; K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian — cysters, misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, s. 42 oraz przyp. 2 na s. 35.

¹⁸ Zob. wyżej przyp. 3.

1 Siedziby biskupa misyjnego

Z dwu branych pod uwagę stolic na plan pierwszy, gdy chodzi o Ziemię Chełmińską, wysuwa się niewątpliwie Grudziądz, którego znaczenie doceniają zresztą w pełni historycy choćby ze względu na poświadczony źródłowo jego związek z misyjnym biskupem Prus, a także z uwagi na rolę, jaką ów bardzo stary i potężny gród położony na bezpośrednim pograniczu z Pomezanią odgrywał w odleglejszej przeszłości w systemie obronnym północnych rubieży ziem polskich¹⁹. Inna brana pod uwagę i warta szczególnego zainteresowania możliwość, z którą jako historyk urbanistyki liczy się poważnie J. Frycz, to przekształcenie się owego miejsca z osady o charakterze podgrodzio- wym miasto typu średniowiecznego już w *drugiej ćwierci XIII wieku*, tj. w czasie jego przynależności do biskupa Chrystiana²⁰, datującej się od roku 1222, czyli od momentu nadania mu Ziemi Chełmińskiej przez księcia Konrada Mazowieckiego. Takiego zdania są również S. Reszkowski²¹ oraz K. Zielińska-Melkowska, która wypowiadając się obszernie na temat tamtej wcześniejszej lokacji²², wśród świadectw dodatkowo potwierdzających istnienie wówczas w Grudziądzu aglomeracji typu miejskiego, przytacza nie tylko Kronikę Dusburga, gdzie ta złupiona w czasie najazdu jaćwieskiego w roku 1277 miejscowość określona została jako *castrum et oppidum*, lecz także i dokumenty książąt wschodniopomorskich Sambora II (1269 r.) i Mściwoja II (1275 r.), skąd wiadomo o pożyczkach, jakich im udzielił grudziądzki menniczy Herman wymieniony tam jako *Hermanus monetarius civis in Grudenze*²³. Jako główny cel postulowanych badań jawi się zatem dotarcie w Grudziądzu do tego wszystkiego, w czym wolno

¹⁹ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, s. 7–14 oraz cytowana tamże w przypisach literatura dotycząca tej problematyki.

²⁰ Zob. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki. Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Grudziądzu” t. 1: 1960 s. 33–35.

²¹ Por. S. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza — przemiany przestrzenne po lokacji*, tamże, t. 8: 1983 s. 34–36.

²² Por. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, s. 22–29, która czas owej pierwszej lokacji łączy z okresem poprzedzającym rokiem 1234, kiedy to doszło do uwięzienia Chrystiana przez Sambów.

²³ *Tamże*, s. 29 i przyp. 56. W kwestii menniczego grudziądzkiego Hermana zob. przyp. 47.

by rozpoznać ślady pozostawione przez tamtą właśnie fazę dziejową miejskiego założenia, zaś warunkiem *sine qua non* realizacji owego zadania jest oczywiście podjęcie i przeprowadzenie systematycznych wykopalisk²⁴, jak również badań architektonicznych mogących stać się jednocześnie dobrą okazją do śledzenia historii miasta w znacznie szerszym horyzoncie czasowym obejmującym wszystkie inne reprezentowane w nim etapy jego funkcjonowania. Koniecznością warunkującą prawidłową realizację tego rodzaju poszukiwań jest skądinąd poprzedzenie ich sporządzeniem szczegółowej inwentaryzacji pomiarowej całości zabudowy miejskiej pokrywającej się swoim usytuowaniem z terenami dawnego podgrodzia oraz miasta lokowanego w roku 1291, ze specjalnym uwzględnieniem wszystkich podpiwniczeń, oraz poziomu przyziemia istniejących obecnie budowli.

Przechodząc do zagadnień szczegółowych, jakie winny znaleźć się w polu zainteresowania badających w odniesieniu do okresu sprzed lokacji u schyłku XIII stulecia, trzeba wśród nich wymienić: rozmiary obszaru i charakter zabudowy położonego u stóp Góry Zamkowej podgrodzia w czasie przed nadaniem grodu biskupowi Chrystianowi; ewentualne istnienie kościoła (lub kaplicy) sprawującego *curam animarum* wśród tamtejszych mieszkańców, z czym wolno się liczyć z uwagi na rangę Grudziądza jako grodu, który usytuowany na Górze Zamkowej także zasługiwałby na metodyczne zbadanie²⁵. Gdy chodzi z kolei o proces przekształcania się owych wcześniejszych struktur w miasto typu średniowiecznego w latach jego przynależności do biskupa misyjnego, trzeba by położyć w tej sytuacji nacisk na: ówczesny układ urbanistyczny i zasięg miasta; kwestię utworzenia jakiegoś systemu obronnego; obecność parafii ze szczególnym zwróceniem uwagi na wcale prawdopodobne wcześniejsze dzieje gotyckiego kościoła farnego (teraz kolegiaty) św. Mikołaja, przy którym około XIII w. miał się znajdować cmentarz²⁶; problem katedry (albo prokatedry) biskupiej oraz funkcjonowania czegoś w rodzaju dworu przeznaczanego dla włodarza misyjnej diecezji, wykorzystywanego może też jako „kwatery” dla rekrutujących się spośród zakonników cyster-

²⁴ Na potrzebę tego rodzaju badań wskazali S. Reszkowski, *Rozplanowanie*, s. 35 i K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, s. 23.

²⁵ Dotyczy to zwłaszcza jego stanu zarówno przed pierwszą lokacją miasta na terenie podgrodzia, jak i w okresie, gdy już ono zaistniało.

²⁶ Zob. S. Reszkowski, *Rozplanowanie*, s. 41 oraz przyp. 37.

skich jego pomocników²⁷; istnienie lub brak osadzonej w obrębie miasta cysterskiej placówki klasztornej założonej dla wspomagania działalności misjonarskiej Chrystiana; obecność w granicach ówczesnej aglomeracji innych jeszcze obiektów sakralnych ze zwróceniem uwagi zwłaszcza na znaną z przekazów kaplicę św. Michała Archanioła wznoszącą się niegdyś po południowej stronie budynku fary²⁸ oraz kościół św. Jerzego²⁹ i szpital Świętego Ducha położony w południowym krańcu miasta lokowanego w roku 1291³⁰, do czego warto by dołączyć jeszcze teren zajęty od XVII w. przez kolegium jezuitów usytuowane, jak się wydaje, na obszarze będącym częścią wcześniejszego organizmu miejskiego, jaki rozwinął się z pierwotnego podgrodzia³¹. Cennym dopełnieniem badań nad wcześniejszą przeszłością Grudziądza mogłaby się ponadto okazać pogłębiona analiza wszystkich dostępnych obecnie źródeł kartograficznych i ikonograficznych, a także starego nazewnictwa miejscowego³².

Zastanawiając się nad perspektywami badawczymi w odniesieniu do nader istotnej kwestii siedziby względnie siedzib misyjnego biskupa Prus, przyjdzie także poświęcić jeszcze nieco uwagi pełniącemu zapewne podobną funkcję Zantyrzowi, który znajdował się jednak w odróżnieniu od Grudziądza na obszarze Pomezanii, a więc na objętych chrystianizacją ziemiach pruskich. Wobec dotkliwego zniszczenia w roku 1236 przez margrabiego miśnieńskiego Henryka istniejącej tam chrystianowej katedry³³, a następnie całkowitego zniknięcia widocznych jeszcze w XV stuleciu jej wypalonych szczątków³⁴, wszy-

²⁷ Będzie o tym mowa w dalszym ciągu niniejszych uwag.

²⁸ Zob. K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian*, s. 31–32 oraz przyp. 97. O jej istnieniu wiadomo z wizytacji kanonika Jana Ludwika Strzesza, przeprowadzonej na polecenie biskupa Andrzeja Olszowskiego (1667–1672).

²⁹ Był on kościołem szpitalnym (lub raczej kaplicą) obsługującym leprosorium, usytuowanym *extra muros* po południowej stronie miasta. Zob. S. Reszkowski, *Rozplanowanie*, s. 42 i przyp. 44.

³⁰ Należał on do szpitala przeznaczonego dla kalek, starców i pielgrzymów. Zob. *tamże*, w tym również przyp. 41.

³¹ Mieści się on między kościołem farnym św. Mikołaja i nie istniejącymi teraz fortyfikacjami łączącymi zamek z miastem.

³² Będzie o tym mowa niżej.

³³ W kwestii jej powstania zob. K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973 s. 19–20.

³⁴ Odnośnie do zniszczenia katedry zantyrskiej zob. K. Górski, *iw.*, s. 12; K.

stko co wiadomo o tym miejscu pochodzi wyłącznie ze źródeł pisanych. Stąd i w tym przypadku pewne szanse na choćby tylko fragmentaryczne odkrycie jakichś ocalałych mimo wszystko materialnych śladów misjonarskich dokonań Chrystiana wiązać trzeba jedynie z archeologiczną penetracją tamtego terenu. Interesująca wydaje się zarazem pozycja, jaką owa zantyrzka placówka zajmowała w stosunku do domniemanej siedziby grudziądzkiej, sprowadzając rzecz do pytania czy obydwie rezydencje były traktowane jako równorzędne, czy też łączyła je jakaś hierarchiczna zależność sprawiająca, iż jedna z nich miała status głównej. Wydaje się skądinąd, że ewentualność taką wolno wiązać w większym stopniu raczej z Grudziądzem, do czego skłania zwłaszcza jego usytuowanie na terytorium Polski, gdzie bliżej do patronującego misji Łekna i mimo bliskości granicy z Prusami nieco bezpieczniejszej w porównaniu z Zantyrzem³⁵.

Skoro mowa o lokalizacji stolicy biskupa pruskiego, nie można jednakowoż nie wspomnieć o innym jeszcze ważnym dla tej sprawy świadectwie, jakim jest cytowany już przywilej łowicki (znany też jako łączycki) wystawiony w roku 1222 dla Chrystiana przez księcia Konrada Mazowieckiego³⁶. Stwierdzając bowiem m.in., iż ... *Preterea autem in castro Colmensi curiam propriam et conventum qualem voluerit, ipse episcopus Pruscie habebit*³⁷, a więc wyrażając tym samym zgodę na posiadanie przezeń w grodzie chełmińskim zarówno dworu jak i konwentu czyli katedralnej kapituły³⁸, upoważnia on zdaniem J. Bieniaka do potraktowania takiej decyzji jako równoznacznej z przeznaczeniem Chełmna na siedzibę misyjnego biskupstwa³⁹. O tym zaś, że postanowienie to nie pozostało li tylko zamieszczonym

Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus (próba nowego spojrzenia)*, s. 49, 56; *Tamże*, *Biskup Chrystian*, s. 31, 34, 38, 39 oraz przyp. 39, 94, 95, 128. O zniszczonej katedrze w Zantyrze pisze w swojej kronice Szymon Grunau; por. *Simon Grunau's Preussische Chronik*, wyd. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, 1, Leipzig 1876 s. 117–118, 172.

³⁵ Zwraca na to uwagę również K. Zielińska-Melkowska *Lokacja Grudziądza*, s. 24.

³⁶ Por. PrUB nr 41 s. 27–31. Zob. wyżej przyp. 10 i odnośną stronę tekstu.

³⁷ *Tamże*, s. 30.

³⁸ W przypadku, gdy adresatem dokumentu był biskup, użyte w nim słowo *conventus* oznaczało kapitułę katedralną.

³⁹ Por. J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki” t. 5–6: 1970 s. 69.

we wspomnianym dyplomie postulatem, zdają się dowodnie świadczyć fragmenty kamiennych fundamentów budowli kościelnej z pierwszej połowy XIII stulecia, jakie odkryte zostały przypadkowo w roku 1969 przy okazji robót ziemnych prowadzonych w bliskim sąsiedztwie obecnej gotyckiej katedry chełmińskiej, łączone skądinąd — co znamienne — ze świątynią związaną z osobą pierwszego biskupa pruskiego, której wznoszenie zapoczątkowano przypuszczalnie wkrótce po roku 1222⁴⁰. Z punktu widzenia omawianej w niniejszym szkicu problematyki badawczej, szczególne zainteresowanie budzić musi niemniej pewna inna wynikająca z obserwacji owego znaleziska konstatacja: ta mianowicie, iż wolno je uznać za relikty obiektu przynależne do początkowej fazy jego budowy, która w jakimś momencie została przerwana i nigdy już później nie podjęta⁴¹. Bez przeprowadzenia systematycznych badań wykopaliskowych trudno wszelako dociec, co właściwie zdecydowało o zaniechaniu owych rozpoczętych już prac. Można co najwyżej hipotetycznie założyć, że jedną z prawdopodobnych przyczyn takiego stanu rzeczy były np. jakieś późniejsze starania Chrystiana o zmianę lokalizacji jego biskupiej stolicy, podjęte z myślą o wyborze na ów cel właśnie Grudziądza, przy czym wśród motywów, jakie mogły go do tego nakłonić, liczyć się wydają z jednej strony dogodniejsze usytuowanie w porównaniu z bardziej oddalonym od objętych działalnością misyjną ziem pruskich Chełmem, z drugiej zaś — lepsze również warunki obronności grudziądzkiego grodu, co wobec zagrożenia nasilającymi się w drugiej dekadzie XIII stulecia najazdami na tamte obszary Prusów, tym bardziej zyskiwały na znaczeniu. Istotny, gdy chodzi o rezygnację z umiejscowienia w Chełmie stolicy biskupiej wydaje się również fakt nadania w roku 1228 przez księcia Konrada Mazowieckiego (skądinąd przypuszczalnie za radą Chrystiana) Ziemi Chełmińskiej Krzyżakom, których zadaniem miało być zabezpieczenie przed wspomnianymi napadami pruskimi zarówno dotychczasowych owoców chrystianowej misji, jak i interesów samego władcy⁴². Jeżeli zatem założyć możliwość takiego właśnie „scenariusza” interesujących nas wydarzeń, po-

⁴⁰ Por. T. Mroczko, *Architektura gotycka na Ziemi Chełmińskiej*, Warszawa 1980 s. 14–15.

⁴¹ *Tamże*.

⁴² Por. K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja*, s. 22. Zob. PrUB t. 1, I nr 64, 23 IV 1228 w Bieczu, s. 47–48.

trzeba podjęcia poszukiwań archeologicznych stawiających sobie za cel dotarcie do ewentualnych śladów grudziądzkiej siedziby biskupa pruskiego, gdzie znalazłyby pomieszczenie znane z przywileju łowickiego *curia et conventus*, jawi się jako w pełni uzasadniona. Pozwoliłoby to jednocześnie stwierdzić, czy powstałe w Grudziądzu *episcopium* było — podobnie jak w Chełmie — inwestycją na „surowym korzeniu”, czy też doszło jedynie do adaptacji na świątynię katedralną jakiegoś wcześniejszego istniejącego tam kościoła (np. poprzednika gotyckiej fary św. Mikołaja?), przy którym wystawiony został osobny budynek przeznaczony dla Chrystiana i kapituły, może także dla kilku (?) wspomagających go w misyjnej działalności cysterskich zakonników. Gdyby chodziło o to drugie z branych pod uwagę rozwiązania, nader bliskiej analogii dostarczyć by mogło erygowane w roku 1232 misyjne łacińskie biskupstwo dla Rusi z siedzibą w Opatowie, gdzie funkcję katedry, której włodarzem został wyświęcony wówczas właśnie przez Chrystiana cysters i opat wąchocki Gerard⁴³, przejęła zmodernizowana częściowo (prezbiterium i fasada) na tę okoliczność dwunastowieczna miejscowa kolegiata św. Marcina⁴⁴, zaś celom re-

⁴³ Identyfikację występującego dotąd wyłącznie w źródłach pisanych misyjnego biskupa łacińskiego dla Rusi Gerarda z bliżej dotychczas nieznanym noszącym takie imię opatem klasztoru wąchockiego, umożliwiło odkrycie skarbu szesnastu srebrnych brakteatów, ujawnionych w trakcie prowadzonych przez autorkę w roku 1974 ratowniczych badań archeologicznych w Wąchocku. Por. K. Białoskórska, w: *Informator archeologiczny. Badania rok 1975*, Warszawa 1976 s. 225; *Taż*, *Wąchocki skarb brakteatów. Przyczynek do dziejów mętnictwa kościelnego w Polsce w XIII stuleciu*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1985 z. 3–4 (113–114), s. 185–189. Problematyce tej poświęcone jest obszernie opracowanie książkowe zatytułowane *Opat Gerard, idea misji Kościoła łacińskiego na Rusi w pierwszej połowie XIII wieku a świadectwa artystycznego dziedzictwa cystersów małopolskich*, ukończone i przygotowane do druku w Instytucie Sztuki PAN wiosną 1990 r. Z nieznanym mi przyczyn praca ta dotąd nie została opublikowana. Odnośnie do brakteatów wąchockich zob. także S. Suchodolski, *Moneta możnowładcza i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, 1987 s. 98–102.

⁴⁴ W kwestii przekształceń, jakim poddana została około 1232 r. architektura kolegiaty opatowskiej, których podjął się prowadzący w tym samym czasie budowę nowego założenia klasztorowego w Wąchocku cysterski warsztat Mistrza Simona, zob. K. Białoskórska, *Problem relacji polsko-włoskich w XIII wieku — zagadnienie mecenatu biskupa Iwona Odrowąża i małopolskich opactw cysterskich*, w: *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie. Styczeń — czerwiec 1963* s. 255; *Tejże*, *Polish Cistercians Architecture and its Contacts with Italy*, „Gesta, International Center of Romanesque Art.” t. 4: 1965 s. 17; *Tejże*, *Wąchocki skarb brakteatów*, s. 186; *Tejże*, *La fabrique du Maître Simon et son activité en Pologne*

zydencjalnym miał służyć wzniesiony w owym czasie i powiązany z architekturą kościoła spory kamienny piętrowy budynek w rzucie prostokąta⁴⁵, zajmowany przez kierownika misji oraz jego rekrutujących się przypuszczalnie również z cysterskich środowisk współpracowników⁴⁶.

2 Starania biskupa Chrystiana o fundację klasztorów cysterskich na terenach objętych misją

Jest to zagadnienie, wokół którego nagromadziły się szczególnie liczne znaki zapytania. Kwestię tę można śledzić wyłącznie na podstawie niewielu zresztą przekazów pisanych, która w większości wypadków znana jest z lakonicznie na ogół zredagowanych protokołów sporządzonych z dorocznych posiedzeń cysterskiej kapituły generalnej w Cîteaux, nie wnoszących właściwie niczego, co pozwoliłoby na

dans la première moitié du XIIIe siècle. Un cas isolé ou un témoignage de l'évolution de la pratique de construire chez les cisterciens? „Arte medievale. Periodico internazionale di critica dell'arte medievale” II Serie, Anno VIII n. 1, tomo secondo, 1994. Ratio fecit diversum. San Bernardo e le arti. Atti del congresso internazionale Roma, 27–29 maggio 1991, vol. 1.2 s. 59–60, fig. 3; Tejż e, Opat Gerard, gdzie adaptacji kolegiaty na misyjną katedrę biskupa ruskiego poświęcony został osobny rozdział uwzględniający również wyniki badań wykonanych dodatkowo przez autorkę w roku 1989. Opublikowane przeze mnie w roku 1963 obserwacje dotyczące trzynastowiecznych przekształceń kolegiaty opatowskiej znalazły potwierdzenie w wynikach podjętych rok później badań archeologicznych, w trakcie których odsłonięte zostały resztki rozebranej w XIII stuleciu apsydy dwunastowiecznego prezbiterium. Zob. A. Tomaszewski, J. Kuczyński, Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 30 czerwca do 10 lipca 1964 r. nad architekturą romańską w Opatowie, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” t. 3: 1965 s. 105–126.

⁴⁵ Jego relikty ujawniły badania wykopaliskowe przeprowadzone w roku 1953. Zob. J. Gąsowski, T. Manteuffel, Z. Tomaszewski, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie*, „Przegląd Historyczny” t. 15: 1954 s. 691–721, w tym zwłaszcza s. 709–713, rys. 10 i 15.

⁴⁶ Do domniemanych pomocników Gerarda zaliczał się może *Frater Joannes monachus et sacerdos de Opatow* upamiętniony w *Liber mortuorum* opactwa w Jędrzejowie. Por. *Liber mortuorum monasterii andreoviensis ordinis cisterciensis*, wyd. W. Kętrzyński, *Monumenta Poloniae Historica* t. 5: Lwów 1888 (reed. Warszawa 1961) s. 785. Na jego bardzo prawdopodobne cysterskie pochodzenie zwrócił był uwagę T. Manteuffel, *Rola cystersów w Polsce w wieku XII*, „Przegląd Historyczny” t. 12: 1950 s. 193.

wysnucie konkretnych wniosków w interesującej nas sprawie. Dobrą tego ilustrację stanowi zestawienie dat i treści wszystkich owych dokumentów, co ułożone w porządku chronologicznym przedstawia się, jak następuje:

1213 r.	nakaz kapituły generalnej skierowany do opata Morymundu dotyczący załatwienia sprawy misji pruskiej w taki sposób, ażeby nie dochodziło do łamania statutów zakonnych, w wyniku czego opat tegoż Morymundu zobowiązał kierownika misji Chrystiana do założenia klasztoru względnie nawet klasztorów przeznaczonych dla misjonarzy (akta kapituły generalnej) ⁴⁷ ;
1223 r.	wzmiankowany przeor cysterski Albert towarzyszący Chrystianowi w jego spotkaniach w Polsce (dokument wystawiony 6VIII w Wierzelewie na Śląsku przez biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża) ⁴⁸ ;
1242 r.	podjęcie przez kapitułę generalną kwestii misji pruskiej popieranej na owym zgromadzeniu przez opatów Łądu i Oliwy, co miało związek ze staraniami Chrystiana o założenie cysterskiego klasztoru na terenach objętych misją. Przyjęcie na posiedzeniu wrześnieowym zgłoszenia fundacji oraz wyznaczenie nie tylko macierzy mającego powstać opactwa, na którą została wybrana Lugna czyli Łekno, lecz również i powołanie wizytatorów w osobach opatów z Łądu i Oliwy zobowiązanych do dokonania wizji lokalnej miejsca przewidzianego dla przyszłej nowej placówki zakonnej (akta kapituły generalnej) ⁴⁹ ;
1243 r.	ponowne poruszenie na Kapitule sprawy inspekcji cysterskiej fundacji biskupa Prus, jaką mieli przeprowadzić opaci z Łądu i Oliwy, a co relacjonował opat z Paradyża (akta kapituły generalnej) ⁵⁰ .

⁴⁷ Por. wyżej przyp. 9.

⁴⁸ Por. PrUB t. 1, 1 nr 48 s. 35–36. Nie wymieniono klasztoru, z którego ów przeor Albert pochodził.

⁴⁹ Zob. J.–M. Canivez, *Statuta*, t. 2: *Ab Anno 1221 ad Annū 1261*, s. 250/29.

⁵⁰ *Tamże*, s. 262/17.

Tym, co najbardziej uderzyć musi we wszystkich przywołanych źródłach, jest całkowity brak wzmianki o konkretnym miejscu, w jakim ów planowany klasztor miałby powstać, nie mówiąc o wymienieniu go z nazwy⁵¹, czego zresztą zabrakło też nawet w jedynym figurującym na zestawionej powyżej liście dokumencie polskim, tj. w wierdzewskim dyplomie biskupa Iwona Odrowąża⁵². Druga obserwacja dotyczy z kolei wyłaniającego się z protokołów kapituły generalnej obrazu losów fundacji, o którą tak wytrwale zabiegał biskup Chrystian, a co pomimo upływu kilku lat wysiłków i w sytuacji, gdy jeszcze w roku 1242 przyjęte zostało jej zgłoszenie połączone nawet ze wspomnianym wyznaczeniem wizytatorów, którzy winni byli zapoznać się na miejscu z warunkami, w jakich miał zaistnieć i funkcjonować klasztor, nigdy nie doczekało się urzeczywistnienia, ostatecznie przekreślone – co wynikałoby z przebiegu wydarzeń – wraz ze zgonem niedoszłego fundatora w roku 1245. Wyjątkiem na tym tle wydaje się być zatem jedynie ów klasztor, o którego realnym istnieniu zaświadczały w sposób pośredni cytowany już dokument krakowskiego biskupa z roku 1223, sytuujący tym samym jego pojawianie się w czasie najbardziej dynamicznego rozwoju uwieńczonych sukcesami akcji misyjnej przy czym niewykluczone, iż powołanie go do życia pozostawało może w jakimś związku z przytoczonym wyżej poleceniem kapituły generalnej zaadresowanym do opata Morymundu, aby ten zobowiązał kierującego misją pruską Chrystiana do założenia specjalnego klasztoru z przeznaczeniem dla misjonarzy⁵³. Niemniej jednak i tutaj nie obywa się bez pewnych osobliwości, do jakich obok podniesionego uprzednio milczenia źródeł w kwestii określenia miejsca osiedlenia i jego nazwy, zalicza się też brak danych co do przynależności filiacyjnej, a więc macierzy konwentu. Bez przeprowadzenia odpowiednich badań niepodobna z kolei ocenić, czy podana w siedemnastowiecznej Kronice Szymona Grunaua wiadomość o jakimś wybudowanym rzekomo przez Chrystiana gdzieś nad jeziorem klasztorze, który nazwał *Columen* lub *Domus Columinis* czyli *Dom na wzgórzu*⁵⁴, stanowić może jakkolwiek podstawę do identy-

⁵¹ Zob. wyżej przyp. 51 i 52.

⁵² Zob. wyżej przyp. 50.

⁵³ Por. wyżej przyp. 8.

⁵⁴ Por. *Simon Grunau's Preussische Chronik*, s. 176. Wiarygodność jego relacji

fikowania go z owym domniemanym opactwem powstałym przed rokiem 1223. Całkowicie wyeliminowane z dociekań nad fundacyjną aktywnością Chrystiana musi być z kolei brane niekiedy pod uwagę występujące w protokołach kapituły generalnej miejsce o nazwie *Alta Cumba*, ponieważ nie odnosi się ona ani do obszaru Polski, ani do misyjnego biskupstwa pruskiego, jakkolwiek faktem jest jej epizodyczne pojawienie się również w kontekście sprawy dotyczącej pośrednio osoby tegoż Chrystiana⁵⁵. Interesująca i zasługująca na roz-

kwestionuje S.M. Szacherska, *Opactwo cysterskie w Oliwie*, s. 935, licząc się natomiast z możliwością usytuowania owego klasztoru nad jeziorem Parlety znajdującym się na pd-wsch. od Malborka (*tamże*, s. 937, przyp. 118). Z kolei zdaniem J. Powierskiego, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 roku ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń 1968 s. 143, mogła to być Gardea czyli Ślemno. Zob. też K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus (Próba ...)*, s. 48 oraz *tamże*, przyp. 66, 67, 68.

⁵⁵ Por. J.-M. Canivez, *Statuta* t. 2 s. 296/37. Tekst ten w ujęciu dokumentu kapituły generalnej brzmi, jak następuje: *De Henrico monacho qui fuit frater episcopi Prusciae qui mole se habet in Curia et causas saecularium defendit et promovet contra Ordinis honestatem, ut dicitur, committitur de Alta Cumba et de Sancto Sulpitio [in Sabaudia, dioec. Bellicen. OC 27] abbatibus qui ad ipsum accedentes moneant ipsum et modis quibus poterunt inducant ut recedat sine mora, alioquin cum consilio venerabilis patris domini Ioannis tituli Sancti Laurentii in Lucina presbyteri cardinalis per censuram Ordinis ad id compellant, prout videre expedire. Początki monastycznej przeszłości miejsca o nazwie Alta Cumba (po francusku Hautecombe) wiążą się z rokiem 1101, kiedy to na wschodnim brzegu jeziora Burget (franc. Bourget) osiadła grupa eremitów przybyła prawdopodobnie z klasztoru w Aulps w Sabaudii. Przenosząc się następnie w 1125 r. za radą Bernarda z Clairvaux na bardziej dogodny ze względu na bliskość wody zachodni brzeg tegoż jeziora, jak też przyjmując później do swego grona przysłanych również z Clairvaux zakonników, wraz z którymi utworzyli liczący 12 osób pełny konwent mnichów, umożliwili tym samym fundację opactwa oraz jego afiliowanie w dniu 14 czerwca 1135 r. do zakonu cystersów. Por. M. Aubert (avec la collaboration de la Marquise de Maille), *L'architecture cistercienne en France*, 2-ème éd., Paris 1947 t. 1 s. 75. Także A.M. Dimier, *Recueil de plans d'églises cisterciennes*, Grignan — Paris 1949, t. 1: *Introduction — Bibliographie* — Tables, s. 117; t. 2: *Planches*, pl. 138; C. Blanchard, *Histoire de l'abbaye d'Hautecombe en Savoie*, Chambéry 1875; G. Perouse, *Hautecombe abbaye royale*, 1926. Gdy chodzi o wymieniony w cytowanym dokumencie znajdujący się także na terenie Sabaudii klasztor w St. Sulpice, był on początkowo przeoratem kluńskiackim, który między 1131 i 1140 r. obsadzony został przez sprowadzonych z Clairvaux cystersów. Zob. M. Aubert, *L'architecture*, s. 77. Co się zaś tyczy pojawienia się chrystianowego brata cystersa Henryka w kontekście dwu francuskich opactw w Alta Cumba i Sancto Sulpitio, wiązało się ono z jego bytnością w watykańskiej Kurii Rzymskiej, dokąd udał się w 1245 r. celem podjęcia obrony biskupa Prus wobec niekorzystnych i krzywdzących dlań decyzji papieża Innocentego IV, który dzie-*

ważenie wydaje się natomiast sugestia Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej, ażeby w próbach odnalezienia siedziby owej placówki klasztornej utworzonej przez biskupa Prus dla potrzeb misji, uwzględnić i ewentualnie umieścić w programie zamierzeń badawczych, położone nieopodal Grudziądza miejsce zwane Mnisią Górą. Wiadomo bowiem, iż takie nazwy to niekiedy jedyne źródło, gdzie przechowała się pamięć czegoś, co niegdyś realnie mogło tam istnieć. Taki kierunek poszukiwań wydaje się zresztą w pełni uzasadniony, zwłaszcza jeżeli pamiętać o obowiązującym w monastycyzmie cysterskim i znanym już z najwcześniejszych uchwał kapituły generalnej zakazie, który głosił, że *In civitatibus, castellis, villis nulla construenda sunt coenobia, sed in locis a conversatione hominum remotis*⁵⁶, co pomimo późniejszych licznych przykładów jego naruszania⁵⁷, skłoniło może w omawianym przypadku założyciela do ulokowania tej zakonnej wspólnoty właśnie w pewnym oddaleniu od miasta mającego być odtąd tylko miejscem usytuowania siedziby biskupa i podległej mu kapituły.

Obraz omawianej sfery aktywności Chrystiana, jaki wyłania się z dostępnych obecnie, nie zawsze zresztą w pełni wiarygodnych i obfitujących w luki materiałów źródłowych, jest siłą rzeczy mocno fragmentaryczny, a zatem niezbyt sprzyjający sformułowaniu konkretnych i możliwie precyzyjnych wniosków. Podejmując niemniej taką próbę, przyjdzie skoncentrować się na dwu głównie obserwacjach, do których zdaje się upoważniać obecny stan wiedzy w kwestii kreowania na obszarach podległych jurysdykcji biskupa pruskiego instytucji klasztornych mających służyć celom misyjnym. Otóż pierwsza z nich

łąc ordynariat pruski na cztery odrębne diecezje, pozbawił go tym samym sprawowanej dotychczas funkcji generalnego biskupa tamtejszych schrystianizowanych ziem. Ponieważ jednak w ocenie będących świadkami owego wystąpienia opatów obydwu wspomnianych klasztorów sabaudyjskich jego forma miała uwłaczać powadze zakonowi, idąc za radą prezbitera kardynała od św. Wawrzyńca in Lucina, o fakcie tym została poinformowana przez nich kapituła generalna w Cîteaux. W kwestii nazwy miejscowej Alta Cumba branej pod uwagę w związku z dążnością Chrystiana do zakładania cysterskich wspólnot klasztornych na terenach objętych misją, zob. K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian — cysters — misyjny biskup Prus (Próba nowego spojrzenia)*, s. 46–47.

⁵⁶ Por. J.-M. Canivez, *Statuta*, t. 1, 1134 r. s. 13/1.

⁵⁷ Zob. K. Białoskórska, *Czy o wyborze miejsca na założenie opactwa cysterskiego decydowały zawsze wskazania reguły? Między teorią i rzeczywistością*. w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 s. 151–153.

to konieczność wyodrębnienia dwu wyraźnie rysujących się, zupełnie odmiennych w swym charakterze etapów, z wpisującą się pomiędzy nie cezura lat 1234–1238, czyli okresem przebywania Chrystiana w niewoli u Sambów. Drugi nasuwający się wniosek wiąże się natomiast bezpośrednio z potrzebą bardziej jednoznacznego określenia typu powoływanych do życia w owych obydwu fazach zakonnych placówek, ponieważ wiele przemawia za tym, iż chodzi tu o dwa odmiennie pod względem statusu i funkcji rodzaje mniszych wspólnot: i tak opactwem cysterskim *sensu stricto* byłby niewątpliwie (gdyby plany jego założenia doszły do skutku) ów klasztor mający stanowić filię Łekna, którego fundację zgłosił był Chrystian kapitule generalnej w Cîteaux w roku 1242. Nie wydaje się z kolei prawdopodobne, ażeby tego rodzaju rangę zyskać mogły również i owe rozmaite, charakterystyczne dla etapu misji, jak poprzedził wydarzenia roku 1234, pojawiające się w źródłach i nazywane klasztorami, łączone jednocześnie z misją pruską mnisie wspólnoty, jak choćby te, które próbuje się wiązać z miejscami o nazwach *Gardea* (Ślemno) i *Columen* (*Domus Columinis*), czy z osobą przeora Alberta znanego z wierdzewskiego dyplomu biskupa krakowskiego Iwona Odrowąża. Wiele bowiem przemawia za tym (jeżeli oczywiście takowe twory realnie istniały), iż chodziłoby tu raczej o jakieś powoływane może *ad hoc* i nie tworzące stałych struktur obsadzone cystersami niewielkie placówki mające za zadanie wspomaganie biskupa na różnych płaszczyznach jego misyjnej działalności, przy czym za szczególnie interesującą analogię wolno tu uznać sytuację właściwą dla Opatowa w czasie, gdy był on siedzibą misyjnego łacińskiego biskupstwa dla Rusi i gdzie również funkcjonował wspomniany już niezbyt liczny zespół współpracujących z biskupem Gerardem cysterskich zapewne mnichów. Znamienne zarazem, iż traktujący o likwidacji opatowskiej misyjnej stolicy biskupiej fragment Kroniki Wielkopolskiej, określa tamtejsze *episcopium* jako *Monasterium Opatoviense*⁵⁸, chociaż żadnego klasztoru w tamtym czasie w Opatowie nie było. Na koniec jeszcze jedna uwaga: jeśli przyszłe badania zdołają w jakiejś mierze potwierdzić istnienie owych chyba błędnie identyfikowanych z klasztorami małych wspólnot mniszych tworzonych poza oficjalnymi strukturami zakonu dla wspomagania misyjnej aktywności pruskiego hierarchy, prze-

⁵⁸ Por. *Kronika Wielkopolska*, wyd. B. Kurbis, w: *Monumenta Poloniae Historica. Series Nova*, t. 8, Warszawa 1970 s. 82, 208–209.

stanie chyba *eo ipso* dziwić podnoszone uprzednio milczenie oficjalnych źródeł cysterskich na temat filiacji i lokalizacji tych domniemyanych placówek klasztornych, które w rzeczywistości prawdopodobnie nigdy nie zaistniały. Niewykluczone zatem, iż o takie właśnie uregulowanie sprawy misji pruskiej chodziło kapitule generalnej w cytowanym już na innym miejscu liście skierowanym do opata Morymundu w roku 1213.

3 Działalność misyjna biskupa Chrystiana a jego macierzyste opactwo w Łeknie

Szczególne zainteresowanie budzić tutaj musi kwestia stanu i charakteru stosunków, jakie łączyły Chrystiana z tamtejszym konwentem w okresie misjonarskiego zaangażowania w Prusach. O tym zaś, że więź z klasztorem została utrzymana, zdaje się świadczyć choćby ów wybór Łekna na macierz opactwa, którego fundację zgłosił biskup w kapitule generalnej w Cistercium jeszcze przed rokiem 1242⁵⁹, podobnie jak dowodziłaby tego jego obecność wśród klasztorów, jakie wystąpiły w obronie pruskiego hierarchy w związku z decyzją papieża Innocentego IV podziału misyjnego ordynariatu Prus na cztery samodzielne diecezje, równającą się z likwidacją sprawowanej dotąd przezeń funkcji generalnego biskupa schryistianizowanych ziem pruskich⁶⁰. Pełniejsza znajomość wzajemnych relacji wymagałaby skądinąd dalszych intensywnych poszukiwań zarówno w odniesieniu do Łekna, jak i w stosunku do całej mocno złożonej problematyki dokonanej na obszarze Prus. Wolno wyrazić przekonanie, że wiele nowego do wiedzy o faktycznym stanie rzeczy mogłyby tu wniesić także postulowane badania archeologiczne, którymi należałoby objąć zwłaszcza Grudziądz i dawny Zantyr (obecną Białą Górę) uwzględniając zarazem dodatkowo w ich programie także i wspomniane już relikty owej chrystianowej porzuconej we wczesnym stadium budowy kamiennej świątyni, odkryte fragmentarycznie w roku 1969 w pobliżu dawnej katedry w Chełmnie⁶¹. Bowiem w razie natrafienia na jakies dostatecznie czytelne ślady budownictwa przynależne do okresu rzą-

⁵⁹ Por. wyżej przyp. 52.

⁶⁰ Zob. PrUB t. 1, 1 nr 153 s. 116–117.

⁶¹ Zob. wyżej.

dów ówczesnego biskupa Prus, stanowić by one mogły pewną szansę uzyskania odpowiedzi m.in. na pytanie czy i w jakiej mierze jego macierzysty klasztor był w stanie pełnić w stosunku do misji funkcję czegoś w rodzaju budowlanego zaplecza podobnego do tego, jakim stało się opactwo w Wąchocku dla adaptowanej około roku 1232 na misyjną katedrę dla Rusi starej romańskiej kolegiaty opatowskiej⁶². Do pewnych wątpliwości co do możliwości takiego wsparcia ze strony łekneńskiego *coenobium* zdają się wszelako nakłaniać dotychczasowe wyniki prowadzonych tam w latach 1982–1987 badań archeologicznych, które oprócz pozostałości datowanej na XI stulecie jednonawowej rotundy z półkolistą apsydą⁶³, ujawniły także nakładające się na nie resztki innego — identyfikowanego z cysterską świątynią konwentualną obiektu sakralnego, będącego powstałym w wyniku sukcesywnej rozbudowy połączeniem dwunastowiecznego jednonawowego kościoła z czworokątną wieżą w fasadzie, wyodrębnionym prezbiterium zamkniętym płytką kreślącą odcinek koła apsydy oraz przylegającą do północnej ściany chóru zakrystią (?)⁶⁴ ze wzniesionym w dwu etapach (druga połowa XIII i połowa XIV w.) korpusem nawowym będącym przedłużeniem nawy budowli romańskiej⁶⁵. Tym zaś, co szczególnie napawać musi sceptycyzmem, są cechy i charakter owego drugiego znaleziska, w którym odkrywcy rozpoznali element dawnego założenia klasztorowego: będąc bowiem tworem trzech co najmniej etapów budowlanych realizowanych stopniowo w ciągu stuleci XII, XIII i XIV dosyć zarazem pod względem architektonicznym i wykonawczym prymitywnym i sprawiającym wrażenie jak gdyby utrzymującego się od czasów fundacji prowizorium, zaświadczałoby ono *eo ipso* dodatkowo o nader skromnym raczej potencjale Łekna w zakresie budownictwa⁶⁶. Trudno zresztą wykluczyć, że jakieś nowe i pozytywne przyczynki mogłaby wniesić do

⁶² Zob. wyżej, w tym również przyp. 46 i 47.

⁶³ Zob. A. Wyrwa, *Stan badań nad architekturą ze stanowiska nr 3 w Łeknie*, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, Poznań 1989 s. 137–160, il. 1–14, 33(1).

⁶⁴ *Tamże*, s. 160–172, 181–183, il. 1, 33(2), 16–24. Interpretowany jako pierwszy kościół cysterski.

⁶⁵ *Tamże*, s. 165–172, 183–186, il. 1, 33(3). Rozpoznany jako drugi kościół cysterski powstały w wyniku rozbudowy pierwszego datowanego na XII w.

⁶⁶ Niewykluczone, iż przyczyną takiego stanu były m.in. trudności gospodarcze opactwa, które uniemożliwiły podjęcie prac budowlanych w ich pełnym zakresie i w formie zgodnej z cysterskim modelem założenia klasztorowego.

powyższej kwestii kontynuacja systematycznych badań wykopaliskowych na terenie dawnego tamtejszego opactwa białych mnichów, obejmujących całość jego terytorium.

Pozostaje na koniec zatrzymać się krótko przy innym jeszcze postulacie badawczym dotyczącym jednak tym razem bezpośrednio biskupa pruskiego i jego misyjnej diecezji. Chodzi mianowicie o umożliwiające bicie własnych monet uprawnienia mennicze, z którego to przywileju liczni średniowieczni hierarchowie kościelni, w tym również władarze niemal wszystkich biskupstw polskich, nader często korzystali⁶⁷. Do podjęcia takich poszukiwań zachęcałby skądinąd dodatkowo wspomniany już wąchocki skarb srebrnych brakteatów związanych — jak wykazały szczegółowe badania — z menniczą działalnością misyjnego łacińskiego biskupa Rusi Gerarda⁶⁸. Interesujące zarazem, iż pomimo efemerycznego charakteru misjonarskich poczynań w odniesieniu do Rusinów, emitowane przezeń monety zdołały wejść w obieg, czego potwierdzeniem jest odnaleziony w trakcie wykopalisk prowadzonych w Sandomierzu jeden egzemplarz monety reprezentującej typ IV występujący w wąchockim zespole brakteatów⁶⁹.

⁶⁷ Zob. S. Suchodolski, *Moneta możnowładcza i kościelna*, s. 67–95, il. 9–15, tabl. IV 1–2, V 1–2, VI 1–2, VII 1–4, X 3.

⁶⁸ Zob. wyżej przyp. 45.

⁶⁹ Zob. S. Suchodolski, „Wiadomości Numizmatyczne” 1975 s. 171.

KRYSTYNA BIAŁOSKÓRSKA

**St Christian, Primus episcopus Prussiae and His Missionary Bishopric:
Some Remarks on the Prospects and the Need of Further Studies**

Summary

These comments are concerned with both the character of St Christian — a Cistercian, abbot of Łęknio in Wielkopolska and the first bishop of Prussia — as well as his mission of bringing Christianity to the peoples of that part of Europe. The author's intention is to review the past record and the current state of research in this field in the context of long-term objectives, which assume that top priority be given to the filling of some of the most glaring gaps, especially those connected with the material evidence and documentation of the functioning of church institutions in the mission area (ie. their needs, construction projects, and economic basis, as well as the conditions in which they had to operate).

This review of the content and scope of the most urgent research objectives has produced the following agenda:

1. identifying the seat or seats of the missionary bishop (including a thorough investigation of their environs). An attempt should be made at finding the remains of the presumed cathedral church, the bishop's residence and other buildings in the episcopal complex. Systematic archaeological excavations should be started first of all at Grudziądz (especially in the early medieval town area in the vicinity of St Nicolas's Church) and Zantyr. The latter is said to have been the site of a stone cathedral built by Christian and destroyed in 1236 by Henry, the Margrave of Meissen; it is also alleged that its ruins were something of a landmark at least until the 15th century. Next on the list excavations is Chelmno, where the remains of a stone church (its construction seems to have been broken off) from the time of Bishop Christian have recently been found by archaeologists.

2. throwing light on the Bishop of Prussia's efforts to set up Cistercian communities in his missionary territory. Those houses were of two types, of which only one seems to have met the criteria of the Cistercian Rule. Bishop Christian sent the appropriate charter to Crteaux in 1242; but his death in 1245 prevented it from being endorsed. The other type of community was probably represented by groups of monks obliged to support the bishop's missionary activities. These small communities may have functioned at the episcopal residences or in outposts inside the missionary territory. This issue

requires further field studies in the historical Prussian provinces and more thorough analyses of the written sources and local onomastic traditions.

3. exploring the nature of Christian's links with his native abbey at Łęknio during his missionary activities in Prussia. In particular, it is necessary to find out if, or to what extent, he could count on the backing of the Łęknio convent in his construction plans.

4. finding out about the ways of financing the Prussian mission in connection with Bishop Christian's right to mint his own coins.

Translated by A. Branny